

УДК 949.711 „1804/1813”
Изворни научни рад
Предато: децембар 2004.
BIBLID: 0550-2179, 38 (2004) 2:1: p. 7-24

*Др Љубомирка Кркљуш, редовни професор
Правног факултета у Новом Саду*

ПОВОДОМ ДВЕСТОТЕ ГОДИШЊИЦЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

Сажетак: *Први српски устанак подигнут је 2/14. фебруара 1804, али су процеси који су довели до оружаног устанка започели у време 1788-1791. године. Започети као борба против дахијског терора, убрзо је постао борба за политично ослобођење од турске власти. Устанак је истовремено значајно и борбу против турског феудалног система, те према томе има карактер буржоаске револуције, која ће бити коначно завршена 1830. године. У време трајања Првог српског устанка, 1804-1813. била је у Србији изграђена организација државне власти: централни државни органи, локална управа, судови. Доношени су различити правни пројекти, а и уставни акти, 1808. и 1811. године. У устанку су учествовали Срби из разних крајева Турске царевине. Нарочито су интентивне биле везе између Срба из Турске и Срба из Хабзбуршке монархије, који су дали устанку велики допринос, материјалном и другом помоћи, а нарочито, као образовани људи, у изградњи државних и других институција.*

Кључне речи: *Први српски устанак, Кочина крајина, јаничари, Свиштовски мир, чилуци, укидање феудалних односа, револуција, централни органи државне власти, врховни војвода, скупштина, Божја Грујовић, природно право, Правитељственички савети, Закон краља Матије Ненадовића, Карађорђево закон, уставни акти, обнова српске државе, Срби из Хабзбуршке монархије, Русија, Аустрија, Француска*

Као датум почетка Првог српског устанка узима се дан када је донета одлука о почетку оружане борбе против турске власти, 2/14. фебруара 1804. Међутим, још је Вук Караџић, пронађивши генијалног човека, али и учесника у догађајима о којима је реч, закључио да „буна српска свој почетак има” у

години 1788, када је почео рат између Турске и Аустрије, завршен Свиштовским миром 1791.¹ И Стојан Новаковић ће доцније такође указати на то да је зами-сао о стварању аутономне Србије, под врховном турском влашћу, али уз страно јемство, настала 1790, а почела да се остварује оружаном устанком 1804. године.²

У то време, које је непосредно претходило избијању Првог српског устанка било је аустријско-турским ратом актуелизовано источно питање – питање опстанка османлијске власти на Балканском полуострву. Било је то и време велике Француске буржоаске револуције и незадрживог ширења њених идеја и утицаја у целој Европи, а потом и наполеонских ратова (започетих 1796), који су из темеља уздрмали европски поредак. Неколико година пре почетка аустријско-турског рата, 1781, закључен је између руске царице Катарине II и аустријског цара Јосифа II споразум о узајамном помагању и о подели Турске. И једна и друга сила имале су аспирације на територије Османске царевине и продор ка југу. Русија је сањала о обнови грчког царства. По овим споразумима територија Србије је требало највећим делом да припадне Аустрији. У току претходних сто година Аустрија је у два маха за извесно време била ослободила Београд и део Србије, 1688-1690. и 1718-1739. године. Ови аустријско-турски ратови и краткотрајна аустријска окупација довели су до Велике сеобе Срба 1690. и мање сеобе 1737. године, догађаја који су имали веома далекосежне последице. У Јужној Угарској су сеобе довеле до јачања компактне масе Срба. У економски и културно далеко развијенијој средини, они ће водити трајно борбу за своја права и аутономну власт. То је доводило до међусобног збијања и јачања њихове етничке свести.³ Идеје о васкрсу српске државе, обнављању старе српске средњовековне државе настале су најпре у круговима Срба у хабзбуршким земљама, где се ова мисао јавила још крајем XVII века у списима грофа Ђорђа Бранковића, иако магловитим и маштовитим, али са ипак јасном идејом о обнови српског царства, а потом у XVIII веку у плановима Саве Текелије о стварању савезничке словенске државе на Балкану под именом Илирија, која би била противтежа утицају Аустрије и Русије на Балкану.⁴

У току рата 1788-1791. године Србијанци добровољци и Срби из Аустрије су заједно ратовали, заносећи се истом жељом да ослободе Србију турске власти и нађу се уједињени у Хабзбуршкој монархији.⁵ Пред сам устанак и у току његовог трајања, устаници су одржавали сталне везе са карловачким митрополитом Стефаном Стратимировићем, који је био живо и активно заинте-

¹ В. Стеф. Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена и животи на најзнајнијих поглавица онога времена*, Београд 1898, 113-114.

² Ст. Новаковић, *Турско царство пред српски устанак 1780-1804*, Београд 1906, 34.

³ Д. Јанковић, *Српска држава и настајање српске нације*, у зборнику *Настајање и развој српске нације*, Београд 1978, 49.

⁴ Р. Самарџић, *Ђорђе Бранковић, Историјске и политичке основе првог српског програма*, у *Писци српске историје*, Трећа књига, Просвета, Београд 1968, 9-10. *Описаније животи Саве Текелије*, (предговор А. Форишковића), Београд 1966, 28; К. Милутиновић, *Илирик, Дунавска Конфедерација и Источна Швајцарска*, *Зборник за историју*, 12, Матица српска, Нови Сад 1976, 24-27, 30-33.

⁵ С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време српског устанка*, Нови Сад 1974, 13.

ресован за судбину устанка и српског народа.⁶ Значајан допринос ослободилачком прегнућу Срба у Првом устанку дао је и бачки епископ Јован Јовановић.⁷

* *
*

У последњем рату који је Аустрија водила против Турске у XVIII веку, српски добровољци су учествовали у великом броју, те су првих седам месеци они углавном носили ратни терет, под командом Коче Анђелковића, по којем ће овај рат и добити у српској историји назив Кочина крајина.⁸ Ово је војевање међу Србима пробудило дух отпорности и независности, показало да се Турцима може супротставити, те „у том уношењу националног револуционарства у народне масе у Србији лежи главна заслуга Кочина”.⁹ Народ се уверио да Турци нису непобедиви, да народ не мора остати поробљен и обесправљен. У току Кочине крајине су српски добровољци стекли и практична војничка знања. Кочина крајина је била „практична школа, у којој су се на самом делу, у самом рату, учили војној вештини.”¹⁰ Рат је завршен миром у Свиштову 1791, на основи статус љоу анте. Српски учесници у рату су од Порте добили амнестију, а погранични команданти су обавезани да одрже општу сигурност, безбедност и мир.

После Свиштовског мира, ферманима султана Селима III 1793. и 1794. године Србима су дате извесне повластице, којима су потврђене старе народне самоуправне власти (кнезови и оборкнезови), утврђен укупан износ пореза и других давања и забрањено насиље над сељацима. Повластице су проширене 1796, када је у свакој нахији одређен оборкнез, а прикупљање дажбина пренето на Србе.¹¹ Као што је учествовање у аустријско-турским ратовима било војна школа за будући ослободилачки рат и револуцију, ове аутономије Д. Јанковић оцењује као политичку школу за будући самостални државни живот.¹² У време после Свиштовског мира, захваљујући протеривању јаничара и постојању самоуправних повластица, дошло је до релативног економског напретка, пораста становништва и броја села.¹³ Повољни услови за трговину стоком и сточарским производима довели су до формирања једног имућног слоја трговаца.

⁶ Исто, 20-21; *Први српски устанак, Акта и писма на српском језику*, књига I, У редакцији Радослава Перовића, Народна књига Београд, бр. 6, 7, 10, 20.

⁷ *Први српски устанак*, бр. 32, 33, 56.

⁸ М. В у к и ћ е в и ћ, *Карађорђе I*, Београд 1907, 66, 70.

⁹ Д. П а н т е л и ћ, *Аустријски покушаји за освојење Београда 1787. и 1788. године*, Глас СКА ХСВИИ, други разред 57, Београд 1921.

¹⁰ М. В у к и ћ е в и ћ, *Карађорђе I*, Београд 1907, 85.

¹¹ Д. П а н т е л и ћ, *Београдски пашалук пред устанак*, 44, 123-131, 139-140.

¹² Д. Ј а н к о в и ћ, нав. дело, 50.

¹³ М. С е н т и ћ, *Становништво и популациони губици устаничке Србије, Прилози статистичком изучавању првог српског устанка (1804-1813 год)*, Завод за статистику НР Србије, Прилози 14, јуни 1955. По овим проценама, у Београдском пашалуку, са 11 нахија било је око 1800 села, са 478.000 становника.

Вредност извоза је тако крајем XVIII века износила око 3.000.000 франака годишње.¹⁴ Имовински ојачали сељаци-кнезови, трговци и занатлије, потекли из сељачке масе, али богатији и угледнији путовали су, ширили свој видокруг и сазнавали понешто и о основама грађанске својине и слободâ.¹⁵ Из тих кругова потекле су устаничке вође, које ће постати и први владајући слој у новој држави.

Међутим, последњих година XVIII века, у Турској царевини је дошло до тешке кризе, распадања и расула централног државног система и јачања и осамостаљивања појединих, углавном периферних области царства, под крупним локалним старешинама. Прогнани после Свиштовског мира у Србију су се 1799. године вратили јаничари, које су Срби називали дахијама и завели режим страховитог терора и насиља.¹⁶

У другој половини XVIII века је у Београдском пашалуку на плану друштвеноекономских односа узео маха процес тзв. читлучења. Читлучење је било могуће у турском тимарско-ленском систему, где спахија није био власник, него само уживалац свога поседа. Поред њега, сељацима се, обично силом, намегао и нови власник, јаничар, читлук-сахибија, изискујући од њих нове дажбине. Тако су сељачке обавезе према Турцима биле често више него удвостручене. Мада је после Свиштовског мира и прогона јаничара султан забранио претварање рајинских села у читлуке, читлучење је настављено после повратака јаничара и завођења дахијског режима. У закључцима скупштине у Остружници, 3. маја 1804. устаници су навели дахијски режим као један од разлога подизања оружаног устанка: дахије су „... начели нас тако немилосрдно и горко мучити да напоследак иницијална помошчи не бје развје себје от нападенија турскаго бранити...”, јер су дахије под претњом мача принудиле кнезове и кметове „целу Србију под зовоми чифлук дати...”.¹⁷

Свесни растућег и претећег незадовољства народа, Турци су у јануару 1804. посекали око 150 најистакнутијих и најугледнијих Срба. Сеча кнезова није спречила избијање устанка, него је била и његов непосредни повод. Одлука о подизању оружаног устанка донесена је 2/14. фебруара 1804. године, а за вођу устаника изабран Ђорђе Петровић Карађорђе. Његовим избором је постављен камен темељац устаничкој држави.¹⁸

Избор Карађорђевог за вођу устанка и уништавање ханова и субаша, локалних дахијских органа власти означили су почетак устанка, управо са државноправног становишта.¹⁹ Истовремено са почетком оружане борбе почела је, паралелно са рушењем турског државног и феудалног апарата власти и изград-

¹⁴ Д. П а н т е л и ћ, *Београдски пашалук пред устанак*, 170, 268-277.

¹⁵ Х. В е н д е л, *Борба Јужнословена за слободу и јединство*, Београд, б. г., 80-81.

¹⁶ М. В у к и ћ е в и ћ, *Карађорђе I*, Београд 1907, 219-223. У допису који су Карађорђе и српске старешине послали са скупштине из Остружнице руском посланику у Цариград 3. маја 1804. детаљно су набројане бројне злоупотребе и насиља дахија и јаничара.

¹⁷ *Први српски устанак*, бр. 16.

¹⁸ Р. Љ у ш и ћ, *Историја српске државности*, Књига II, *Србија и Црна Гора*, Нови Сад, б. г., 57.

¹⁹ В. С т о ј а н ч е в и ћ, *Ток и историјски резултати Српске револуције 1814. 1815.*, у зборнику *Европа и српска револуција*, Нови Сад 2004, 15.

ња првих органа нововековне српске државне власти. У писму упућеном руском цару, коју је министру Чарториском 15. новембра 1804. предала српска депутација, Срби су изричито тражили да заснују засебну српску државу, под заштитом Русије.²⁰

Оружане борбе трајале су готово непрестано, са краткотрајним затишјима. Супротстављена у борбама несразмерно бројнијој турској војној сили, устаничка народна војска је успела да у року од неколико година потпуно ослободи Србију. Вођене су битке у којима је народ показао легендарно јунаштво, чињени подвизи који су прославили бројне учеснике у борбама, јунаке чији су храброст и пожртвовање остали трајно запамћени у сећању народа, и савременика и потомака, у легенди и народном стваралаштву, али и потврђени објективном научном речи. Ужице, Карановац и Смедерево ослобођени су 1805. године, а у бици код Иванковца августа 1805. извојевана је велика победа над султановом војском. Највеће устаничке победе забележене су 1806. на Мишару и Делиграду. У децембру 1806. године ослобођени су београдска варош и београдско утврђење, после двоипогодишње опсаде.

Поставши руски савезници, у руско-турском рату (1807-1812) Срби су ослободили цео Београдски пашалук. После 1807, бранећи ослобођену територију, заједно са Русима ослободили су и области источне Србије, наневши Турцима тешке поразе у биткама на Штубику и Малајници (1807) и Варварину (1810).

Првог ратовања није било само 1808. године. Међутим, пораз на Каменици маја 1809. је зауставио успешну борбу са Турцима на свим фронтovima. Уследио је пораз на Чегру, устаничка војска је повучена из Рашке, да би се организовала одбрана на Морави и спречио пад Србије. У одбрани Србије на западу, устаници су поразили босанску војску у два биткама на Лозници, 1809. и 1810. године.

Мада су се устаници припремали за коначни обрачун са Турцима, нису успели да се одупру трима султановим војскама, које су кренуле на Србију из три правца и завршиле свој поход 1813, када је српски устанак сломљен и устаничка држава престала да постоји.

* *
*

У време од 1804. године, од избијања Устанка, па до 1813. године, до новог турског покорвања, за једну непуну деценију, српски народ није само успео да се ослободи турске власти, него и да формира државну организацију. За то време у Србији су изграђене све темељне државне институције, разуме се не у потпуности, али су постављени њихови основи. Стога се с пуним правом може говорити о постојању државе у време Првог устанка.

Од дана када је донета одлука о устанку, у Орашцу 2/14. фебруара 1804. и првих устаничких дана почели су ницати и први српски органи власти. Од самог почетка устанка већ делују два органа са свим обележјима државне власти:

²⁰ Први српски устанак, бр. 37.

скупштина и врховни вожд. Друге године устанка, 1805, основан је трећи орган централне државне власти, Правитељствујушчи (управни) совјет.²¹ Ови органи израсли у току устанка нису имали формално утврђену надлежност, нити је међу њима постојала подела функција власти. Скупштина је доносила најважније одлуке о циљевима устанка, рату и војним операцијама, политичким и војним савезима, о финансијским питањима. Врховну војну команду, дипломатску функцију, али и неке управне и судске функције обављао је врховни вожд, Карађорђе Петровић. Правитељствујушчи совјет, који су сачињавали у прво време изабрани представници нахија, имао је најшири круг државних послова: судио је, доносио различите прописе, бавио се пословима организације и снабдевања војске, финансијским и привредним пословима, културним, просветним, па и црквеним. Један од најважнијих послова Совјета било је суђење и организовање судства. Већ прве године устанка почело је оснивање судова. Одмах по свом оснивању, Совјет је наставио да изграђује судску мрежу у Србији.

Већ на почетку устанка настао је и први закон устаничке Србије, познат као *Закон Проше Машеје Ненадовића*, а у другој половини устанка и *Карађорђево закон*.²² Ови закони садрже претежно кривичноправне прописе, али и неке одредбе којима се изражавају нови, грађански, не више феудални, друштвени односи и установе.

У току 1807. године, одмах по ступању Русије у рат против Турске, руски војни и дипломатски часници су покушавали да утичу и на конституисање државне власти у Србији и њен статус. Први такав покушај настао је у преговорима између српских старешина и команданта руске војске маркиза Паулучија, који је начинио једну конвенцију где је, поред тачака о војној сарадњи било и неколико одредаба о будућем уређењу српске државе. По њима је Србији руски цар требало да постави „способног земљеуправитеља“, који ће земљи дати „конституцију“. Он ће управљати у име руског цара. Постављаће чиновнике, са оградом да не могу бити Грци, али није речено да не могу бити Руси. У градовима ће бити руски војни гарнизони. Увођење у живот оваквог пројекта би значило претварање Србије у руску губернију, што српски представници нису могли прихватити, те Карађорђе овај акт није ни потписао. Следећи документ, који је имао карактер потпунијег уставног нацрта, начинио је руски дипломатски изасланик у Србији Константин Родофиникин. По овом пројекту, највишу власт би требало да има Правитељствујушчи сенат српски. Карађорђе добија достојанство председника Сената, три гласа и право помиловања. Нацрт је садржао и неке елементе сталешког феудалног устројства.

²¹ В. Стеф. Караџић, „Правитељствујушчи совјет српски“ за времена Кара-Ђорђејева или опшмање ондашњијех великаша око власи, у Бечу 1860, 2-5.

²² Мемоари Машеја Ненадовића, Прота Матеј Ненадовић, *Целокућна дела*, „Народна просвета“ Београд, 109-110, 334-335; Р. Петровић, *Законик Проше Машеје Ненадовића, Гласник Историјског друштва* у Новом Саду, 2/1920. У погледу времена настанка *Карађорђевог закона* постоје различита мишљења, пошто рукописи на основу којих је текст објављен, нису били датирани. Помињу се 1807. (Т. Живановић) и 1810. година (А. Соловјев).

Не прихватајући овакве пројекте, који би умањивали и српску самосталност, али и његову власт, а Србију довели у потпуну зависност од Русије, Карађорђе је, уз помоћ својих најближих сарадника сачинио један акт који је усвојен на скупштини у Београду у децембру 1808. године. Овај акт представља први покушај уставног уређења Србије, којим је требало да се утврде носиоци највише државне власти. Карађорђе је овим актом добио наследно, дакле монархијско достојанство предводитеља српског народа. Совјет му је био подређен и добио својство највишег судског органа. Државна власт је строго централизована.

С обзиром на то да војне и политичке прилике следећих година нису допустиле спровођење у живот одредаба уставног акта од 1808. године, то је почетком 1811. године дошло до новог уставног уређења и реорганизације државне власти. Јануара 1811. године донета су два акта, која су разменили Карађорђе и Совјет и старешине, те би се могло рећи да је уставна радња имала уговорну форму. Карађорђу је потврђено наследно достојанство вође српског народа и апсолутна власт. Правитељствујушчи совјет је реорганизован, подељен је на попечитељства (министарства): војних дела, иностраних дела, унутрашњих, финансија, просвете и Велики вилајетски суд. Тако је међу устаничким органима власти дошло и до прве поделе функција државне власти, формирања извршног органа (влaде) и највишег суда.

Поред државних установа, изграђују се у ово време и друге значајне институције. Свесне да је за развитак сваког друштва просвећеност најнужнији услов, устаничке вође су посветиле нарочиту пажњу образовању становништва. Мада је у Србији пре устанка постојало нешто школа, било је сасвим мало писмених људи. Правитељствујушчи совјет је рано почео са оснивањем школа. Одмах по ослобођењу отворене су у Београду две школе, а потом и у главним варошима сваке нахије; 1808. основана је Велика школа у Београду. Између 1808. и 1813. се нарочито интензивно радило на организовању школства и просвете, те је у Србији до краја устанка постојало око педесетак основних школа.²³ Доситеј Обрадовић је намеравао да оснује штампарију, па је у ту сврху купио и једну кућу.

* *
*

Ово су неке основне чињенице о Првом српском устанку. Немогућно је у кратком времену навести све оно што би било нужно да би се поменуле, макар и овлашно, све најважније његове одреднице. Стога смо одлучили да само укажемо на неколико, по нашем мишљењу битних црта ових догађаја, тако пресудно важних, вероватно најважнијих у историји овог народа и његове државности.

У вези са изградњом српске државе у Првом устанку може се поставити неколико питања: 1) време њеног настанка; 2) утицаји који су на тај процес деловали и 3) карактер државе и институција које су настале.

²³ М. Вукићевић, *Школе и школовање за време Првог устанка (1804-1813)*, Београд 1893.

1) У погледу државности устаничке Србије не постоји потпуна једнодушност историчара, бар када се ради о времену њеног настанка. Стојан Новаковић је одлучно везује за сам почетак устанка, орашачки збор. Пишући о устанку, он подразумева доследно постојање државности Србије за све време његовог трајања. У том смислу он и говори о „васпостављању старе српске државе”, „новој Србији као држави”, уставима и уставном питању, монархистичкој власти у устаничкој Србији.²⁴ И у радовима Слободана Јовановића је јасно видљиво да је и он сматрао Србију у време устанка за државу.²⁵

Неки савремени аутори сматрају да је све до 1807. године постојало у Србији двовлашће (до смрти београдског везира Сулејман-паше), да би од тада до пропасти устанка постојала искључиво српска власт. Образовање нововековне српске државе почело је 1804. године, избором Карађорђа за вођу устанка, а довршено 1807. године, када у Београдском пашалуку више није било Турака и турске власти. Тада је успостављена потпуна власт устаника, који су добили Русију за савезника у рату са Турском и заштитника у међународним односима.²⁶

Разматрајући развитак српске устаничке државе са становишта међународног права Драгутин (Карло) Ђетвај закључује да је српски народ крајем 1806. године *de facto* створио државу, јер су тада постојали сви битни елементи државности: територија, народ и власт. Постоји, по њему, пуна унутрашња сувереност, која се манифестовала у самосталном вршењу државних функција: законодавне, судске и управне. И према Турској је она тада фактички била потпуно суверена држава.²⁷

Устаници су постанак и изградњу своје државе често везивали за стару, средњовековну српску државу. И многи потоњи историчари говоре о васкрсу државе српске, указујући на тај начин на својеврсни континуитет са средњовековном државом. Тако и Стојан Новаковић устаничку државу повезује са старом српском средњовековном државом, насловивши своје познато дело о устанку „Васкрс државе српске”. У ово време Срби нису још могли као правни основ своје борбе за ослобођење од турске власти и темељ своје тежње ка изградњи слободне српске државе истицати оне принципе, који ће и у Европи тек много касније добити пуно право грађанства, право сваког народа да сам одреди своју судбину у државноправном смислу. Стога истицање континуитета са српском средњовековном државом, насилно прекинутог, има улогу оног правног основа и темеља на који су устаничке вође и многи Срби интелектуалци, који су размишљали о ослобођењу српског народа и изградњи његове државе могли да се позову и на њих ослоне.

Ипак, државне институције које су настале у току Првог српског устанка носе печат нових, грађанских, либералних и демократских начела и доктрина.

²⁴ С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, Београд 1914, 30, 63, 93, 134-135.

²⁵ С. Јовановић, *Карађорђе и његове војводе*, Глас СКА, CLXXIX, други разред 91, Београд 1938, 6-8.

²⁶ Р. Љушић, нав. дело, 59.

²⁷ Д. П. Ђетвај, *Развој међународног уговорног кайацијетета Србије у XIX веку*, Нови Сад 1939, 378.

Имајући у виду најважније одреднице Првог српског устанка и онога што је он значао у историји српског народа и његове државности, може се са пуним правом закључити да је у то време почела изградња модерне, нововековне српске државе, али са пуном свешћу и о континуитету насилно прекинуте српске државности.

2) Први српски устанак одиграо се у време револуционарних догађаја који су захватили целу Европу. Када се говори о конкретним, политичким односима, Наполеонова Француска није била склона српском устанку. Напротив, Наполеон је саветовао султану Селиму III 1806. године „да Порта треба да употреби најјача средства да покори те бунтовнике, које је Русија раздражила и охрабрила...”²⁸ Јануара 1805. Наполеон је питао Селима III: „Зар си ти престао царевати?”²⁹ Разлози овако негативног става Француске били су разумљиво у империјалним амбицијама Наполеонове спољне политике, али и у целокупном склопу тадашњих односа међу европским великим силама. Поставши после Пожунског мира непосредни сусед Аустрије, он је настојао да искључи њен утицај, као и утицај Русије на турске балканске територије. Тек после Тилзитског мира 1807, када је Русија за кратко време постала савезница Француске и посредовала да Француска закључи са Турском примирје у Слобозији, Наполеон није био отворени противник српских устаника, мада их није ни подржавао. Већ после Бечког (Шенбрунског) мира, поставши поново руски непријатељ, вратио се на непријатељски став према српским устаницима, као руским штићеницима.³⁰

Поред тога, што су међународни односи, под утицајима промена које је у Европи изазвала Француска револуција и потоњи Наполеонове ратови снажно утицала и на њихове међусобне односе, па и на политику према Турској, па самим тим и према српским устаницима, несумњиво су постојали и идејни утицаји Француске револуције, мада углавном посредни и не увек лако уочљиви. Владимир Ћоровић је закључио да је Француска револуција усплахирила духове, стварала ратничко и бунтовничко расположење, изазвала наде и извесне покрете за ослобођење, и у турско царство (...) унела нов елемент нереда”.³¹

Указавши на утицај међународних збивања на деловање Аустрије и Русије и на политику Порте, Стојан Новаковић указује и на неке идејне утицаје француске револуције. Он их види у деловању Доситеја Обрадовића, „српског националног будиоца и просветиоца”, најистакнутије личности просветитељства код Срба. Његово виђење српске револуције било је „везано с новим идејама реформе, просвете и слободе, које су тако рећи у исти мах избијале за цео свет кроз страсне и бујне појаве Француске револуције, које су и Балканско полуострво, па и Србију својим таласима обухватиле”.³² Посредно, либерални

²⁸ М. Гавриловић, *Истиси из њариских архива*, издање СКА, Београд 1904, 66.

²⁹ Ч. Попов, *Французи и српска револуција 1804-1815, Европа и српска револуција 1804-1815*, Платонеум – Нови Сад 2004, 323, 328.

³⁰ Исто, 331. и даље.

³¹ В. Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933, 415.

³² С. Новаковић, *Турско царство*, 34.

ставови европског грађанства продирали су у Србију преко јаких веза Срба у Србији са Србима у свим хабзбуршким земљама, са којима су и пре устанка постојале снажне и живе везе, претежно привредне, али и друге.³³

Свесне да је за развитак сваког друштва просвећеност најнужнији услов, мада већином неписмене, устаничке вође су посветиле нарочиту пажњу просвећивању становништва. Иако је у то време једину установу која је одржавала танку нит српске културе и писмености представљала црква, устаничке вође су, руководећи се дубоким инстинктом и снажним државничким осећајем за потребе свог народа, али и духа времена, овај изузетно важан посао повериле човеку који је у целокупном српском народу тога времена био најистакнутији носилац нових погледа и нових мисли, идеја рационализма – Доситеју Обрадовићу. Просветитељске идеје либералног француског и европског грађанства је Доситеј Обрадовић не само речју, него и делом оживотворио у Србији. Већ 1807. године дошао је у устаничку Србију. После реорганизације Правитељствујушћег совјета 1811. године Доситеј је постао попечитељ просвештенија. Први министар просвете у устаничкој Србији постао је најобразованији Србин свога доба. Утицај Доситејев није се ограничио само на просвету. Изузетно поштован од Карађорђа и других устаничких старешина, Доситеј је свакако дао свој допринос и у многим другим питањима устаничке државе.

Када је реч о упливу Француске револуције на Србе, педантни истраживач Мита Костић је успео да уочи само два примера сасвим непосредних утицаја револуционарних француских идеја и погледа у Првом устанку. Први пример било је слово које је Божа Грујовић (Теодор Филиповић) срочио у вези са оснивањем Правитељствујушћег совјета, а други, покушај да се у Србију унесе Наполеонов Грађански законик, *Code civil*, 1810. године.

У знаменитом *Слову* Боже Грујовића, које је требало да буде одржано приликом оснивања Правитељствујушћег совјета 1805. године, непосредно су уочљиви трагови доктрина природног права. *Слово* је начињено у несумњивом духу *Декларације њрава човека и грађанина* од 27. августа 1789. и слободарских идеја француског револуционарног законодавства, које је Грујовић, као свршени доктор права Пештанског универзитета и професор права Харковског универзитета морао добро познавати. У Грујовићевом *Слову* се јасно уочавају основна начела *Декларације* – идеје просвећености XVIII века, са култом разума, чији су руководећи принципи идеја народне владе (народног суверенитета) и индивидуалне слободе, преузете из учења Монтескјеа и Русоа, принцип једнакости свију пред законом и принцип права супротстављања угњетеног. Божа Грујовић је државу видео као правну државу, државу у којој ће закон, као објективна правна норма имати највиши ауторитет, закон који ће бити заснован на разуму и правичности. „Под законом мораду и господари, поглавари и совјет правитељствујушчи (обшча канцеларија) и свјашченство, и воинство, и сав народ бити; и то под једним и тим истим законом... Где је добра конституција, т.ј. гди је добро установљеније закона, и гди је добро уређена власт под

³³ Д. П а н т е л и ћ, *Београдски пашалук пред устанак (1794-1804)*, издање САН, Београд 1949, 440.

законом, ту је слобода, ту је вољност, а гди један или више по својој вољи заповедају, закон не слушају, који оно што хоће чине, ту нема слободе, нема сигурности, нема добра, већ је онде пуштаилук и ајдуклук, само под другим именом...”. „Закон је воља вилајетска”, вели Грујовић, „који вилајету целом и сваком добро заповеда, а зло запрешчава. Први дакле господар и судија у вилајету јест закон... Зато закон разуман и праведан бити мора... Гди разума и правде нема, ту нема закона.”³⁴ Иако Грујовићево *Слово* није чак ни прочитано приликом оснивања Совјета, оно је од ванредног значаја због тога, што показује да су његови погледи изражени овим словом били прихватљиви у Србији.

Што се тиче покушаја да се набави *Code civil*, он је по нашем мишљењу пре имао за циљ да се обезбеди француско савезништво, него да се у Србију уведе утицај француског права.³⁵ Наиме, те исте године, 1810, када је устанак био у најтежој кризи, Карађорђе је, поред Аустрије и Русије, понудио и Наполеону протекторат над Србијом.³⁶ У том светлу треба посматрати набавку Наполеоновог Законика. Устаничким вођама је морало бити сасвим јасно да један грађански законик, настао у земљи као што је Француска, није могао бити примењен у тадашњим српским приликама.

3) Први српски устанак има изузетан значај и по томе што је био и почетак српске револуције, започете 1804, а завршене 1830. године. Од формулације „револуционарног маркиза” Кондорсеа па до савремених аутора, револуција се дефинише као освајање слободе; тежња ка слободи, ка њеном освајању или проширивању заједничка је свим револуцијама.³⁷ И први историчар који је, још у време трајања те револуције, 1829. године писао о догађајима у Србији, Леополд Ранке, насловио је своје дело *Историја српске револуције*.³⁸ Указујући на основне тачке, које одређују карактер једне оружане побуне као револуције, што је као модел утврдио још А. Сорел у свом класичном делу о француској револуцији, М. Екмечић утврђује да они у српском устанку неоспорно постоје. То је 1) револуција у власништву, која се суштински развија на принципима индивидуалног власништва, и 2) национални принцип који је изменио цели дух нације и њену свест.³⁹ Српска револуција је довела до првог великог историјског

³⁴ М. Костић, *Неколико идејних одраза француске револуције у нашем друштву крајем 18 и почетком 19 века*, Зборник *Мајице српске*, Серија друштвених наука, 3, Нови Сад, 1952, 12-13; Д. Јанковић, нав. дело, 106-107; Раде Вл. Радовић, *Демократско природно право у политичкој и правној философији Боже Грујовића*, Архив за правне и друштвене науке, Књига LVII, Београд 1940, 40-48.

³⁵ П. Ј. Поповић, *Францускосрпски односи за време Првог устанка (Наполеон и Карађорђе)*, Београд 1933, 148.

³⁶ *Истиси из париских архива (Грађа за историју Првог српског устанка)*, прикупио Др Мих. Гавриловић, Београд 1904, бр. 490.

³⁷ Ђ. Ророу, *Evropske građanske revolucije od XVIII do XX veka*, Novi Sad 1992, 15, 19; Н. Аrent, *O revoluciji, O odbrani javne slobode*, Beograd 1991, 27; Р. Сalvert, *A study of revolution*, Oxford 1970, 4.

³⁸ L. Ranke, *Die serbische Revolution. Aus serbischen Papieren und Mittheilungen*, Hamburg 1829.

³⁹ Милорад Екмечић, *Европски оквири и карактер српске револуције 1804-1815*, у зборнику *Европа и српска револуција 1804-1815*, Платонеум, Нови Сад 2004, 58.

слома исламског типа државног феудализма.⁴⁰ Друго, „Српска револуција је један од плодова свести српског народа о себи, а у историји градње те свести сама је револуција била значајна степеница у модерну државу, као основу политичког суверенитета у будућности. Другим речима, историјски смисао српске револуције 1804-1815. није у томе да је она изградила српску националну свест, него у томе што је од те свести створила подлогу за постојање суверене националне државе. На тој основи изграђене су све српске државе будућности”.⁴¹

Први српски устанак несумњиво није био само устанак, већ управо *револуција* у пуном смислу те речи, јер је доносио собом промену друштвених класа и нације на власти као и корениту измену политичких институција државе.⁴² Период од 1804. до 1830. године представља у српској историји једну целину, једно, јединствено раздобље у коме су извршене смене друштвеноекономског система и владајућих националних структура као и с тим повезано стварање нове српске државе.⁴³ Другим речима српски устаници су се борили за национално ослобођење, али и против феудалних друштвених односа, те Први српски устанак несумњиво има карактер буржоаске револуције.

Мада у Првом српском устанку није било програмских докумената и декларација, које би изражавале дух нових револуционарних, либералних и демократских схватања, што је и сасвим разумљиво, с обзиром на то да се устанак одиграо у једној готово неписменој земљи, са веома малим бројем образованих људи, ипак се у неким изворима могу наћи трагови сасвим јасних, нових погледа на друштво и његове основне институције. Тако у Карађорђевог закону постоји одредба којом се забрањује бесплатни рад – кулук, установа својствена феудалном систему, и прокламује принцип, тоном који готово да има карактер једне декларације – да се сваки рад плаћа, једно несумњиво капиталистичко начело. У члану 32 стоји: „Старешинама сваког чина, служитељима народа, определиће се плата и рана по мери, а да кулука од народа ни у какво дело своје нема, нити се народу допушта кулуковати коме; само народне службе што се каса, што је за целу општину, то дужно да буде, како косити сено, беглук за коње војничке, бећарске, то јест општу војску, од ког беглука определиће се и старешинама за трошак како рана, тако и сено, а старешина који хоће какав рад водити кућни а он нека плати, нека му се ради” (подв. Љ. К). Тако се може рећи да феудални односи у Србији нису укинута искључиво фактичким путем, протеривањем турских феудалаца и стицањем пуне својине сељака на ослобођеној, својој земљи, него и једним, макар оскудним и ограниченим на једну установу, али ипак писменим актом.⁴⁴

⁴⁰ Исто, 62.

⁴¹ Исто, 69.

⁴² D. Ј а н к о в и ć , *Srpska država prvog ustanka*, Nolit Beograd, 34.

⁴³ Д. Ј а н к о в и ћ , нав. дело, 35

⁴⁴ Мада се основано сматра да Карађорђевог закон уствари није ни примењиван у Србији, ипак ова одредба указује на схватања и погледе који су у земљи постали опште прихваћени.

„Српска револуција је била велики догађај Југоисточне Европе, улази у заједницу сличних подухвата из доба демократске револуције у једном инфериорном друштву које је требало неколико деценија да покаже праве историјске плодове”.⁴⁵

* *
*

Када се говори о Првом српском устанку ваља истаћи неке његове, по нашем мишљењу најбитније компоненте. То је пре свега место устанка и његов смисао и одјек у целокупном српском народу, поготову међу Србима у Хабзбуршкој монархији, као и њихово посредно и непосредно учешће у устанку, идејно и практично-политичко. Друго, веома је битно нагласити постојање једне вертикале, чврсте и јасно уочљиве, између старе српске, средњовековне државе и нове, која је изграђивана у устанку. Треће, важно је утврдити место устанка у догађајима свога времена и утеловљење у устаничку државу оних принципа које је донело то доба, доба европске револуције.

Устанак је био припреман као општесрпско дело, чији су „конци ишли од Цетиња, манастира Пиве и Дечана, преко србијанских кнезова, трговаца и хајдука до Земуна, Карловаца и Новог Сада, па можда и даље до Трста и Петрограда. Српски устаници су и пре и за време устанка одржавали сталне везе са карловачким митрополитом Стефаном Стратимировићем и бачким епископом Јованом Јовановићем. Српски интелектуалци и трговци из Аустрије дали су томе свој обол, подгрејали традицију о српској држави и обећали своју материјалну помоћ, неки из патриотизма, неки из добро сагледаних рачуна”.⁴⁶

Код Срба из Аустрије су много пре избијања оружаног устанка постојале јасно уобличене концепције о обнови српске државе, положају Срба у међународним односима и у сплету сложених и супротстављених интереса великих сила. Привредне везе Срба из Аустрије и Срба из Србије „не само да су знатно јачали економику српског села, већ су у друштвеном погледу, проширивали и, такође, јачали међуљудске везе Срба са обе стране турскоаустријске границе, а у морално-психолошком погледу, изграђивали заједничке мисли и планове о међусобној сарадњи за ослобођење од туђинске власти, и то на основу нагло нараслог (крајем 18. века) солидарног српског родољубља и националне идеје о обнови српске државе (у Војводини јако изражене на сабору у Темишвару 1790. године).”⁴⁷ И Доситеј Обрадовић и Теодор Филиповић и Иван Југовић, као и црквени јерарси Стефан Стратимировић и Јован Јовановић били су руковођени истом основном идејом – да ослобођена Србија окупи Босну и Херцеговину, Стару Србију и Црну Гору и васпостави стару српску државу.

⁴⁵ М. Екмечић, *О свешким оквирима српске револуције 1804-1815, Оглед из историје*, Београд 1999, 26.

⁴⁶ С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време првог устанка*, Нови Сад 1974, 14; Стојан Новаковић, *Васкрс државе српске*, Београд 1986, 56.

⁴⁷ В. Стојанчевић, *Ток и историјски резултати Српске револуције 1814. 1815*, у зборнику *Европа и српска револуција*, Нови Сад 2004, 13.

Митрополит Стратимировић је већ првих месеци устанка начинио један меморандум, који је упућен руском министру иностраних послова Адаму Чарториском, *Нацрт востјављења нове словеносрпске државе*, у којем је предлагао обнову старе српске државе, односно њено проглашење за вазалну кнежевину са руским или неким лутеранским принцом, који би примио православну веру, чиме би се аустријска владајућа кућа искључила као претендент на Србију.⁴⁸ Стратимировићева улога у српском устанку изванредно је значајна. Узданица и ослонац устаничких старешина, посредних између устаника и великих сила, он је подржавао устанак и помагао устаницима на сваки начин.⁴⁹

Теодор Филиповић (Божа Грујовић) и Доситеј Обрадовић само су најупечатљивији примери оних познатих, угледних и истакнутих људи, који су из Аустрије прешли у устаничку Србију да би помогли српском народу при стварању државе и изграђивању установа. Велика школа у Београду основана је на предлог Ивана Југовића (Јована Савића), родом из Сомбора, професора карловачке гимназије. Он је касније вршио и функцију председника Београдског суда, обављао неке дипломатске функције, а после Доситејеве смрти (28. марта 1811) Карађорђе га је поставио за попечитеља просвете.⁵⁰

Указујући на нераскидивост националног бића српског народа са обе стране Дунава и Саве Радован Самарцић истиче: „Понекад се каже да је великом сеобом 1690. разбијено јединство српског народа. После сеобе десило се уствари то да је образована чвршћа основа унутрашње народне повезаности, прожета духом европске просвећености; није тачно ни то да је сеобом створена српска дијаспора на туђем земљишту, јер је таква расејаност по туђини и раније постојала, а сеоба је српски живаљ у Подунављу само појачала и дала му вредност преважне функције у народном бићу, толике да је њоме најзад проширена етничка територија Срба.”⁵¹

И многи Срби из других области, под аустријском и турском влашћу су се придружили устаницима да би дали свој допринос њиховом подухвату, ако не увек лично, својим присуством и прегнућем у устаничкој држави, пружали су устаницима материјалну помоћ. И они су, као и Карађорђе, устанички вођи и народ у ослобођеној Србији, осећали да је устанак био почетак процеса ослобађања и уједињења српског народа.

Доситејеви погледи нису били „израз националистичких порива и некритичког традиционалистичког национализма, већ израз његове животне филозофије и дубоког, интимног душевног доживљавања и реализације основних начелних погледа њега као космополите, хуманисте и родољуба”. Ови Доситејеви погледи о природном људском праву на личну и друштвену слободу, били

⁴⁸ Исто, 20.

⁴⁹ Ј. Радоњић, *Митрополић Стеван Стратимировић, Слике из историје и књижевности*, Београд 1938.

⁵⁰ В. Стеф. Караџић, „*Правиљелствувјуши совјей сербски*” за времена Кара-Ђорђејева или ошимање ондашњијех великаша око власи, у Бечу 1860, 77-83.

⁵¹ Р. Самарџић, нав. дело, 24.

су потпуно у складу са водећим начелом Француске револуције – о народном суверенитету, друштвеној правди и људској слободи.⁵² Близак главним књижевним представницима политичког рационализма код Срба, Божа Грујовић је у средиште свога интересовања ставио појам суверености државне власти. Он га заснива на правној норми и апсолутизује у неограниченој влади апстрактног закона. „...Грујовићева философија права и државе, с којом је у најужој вези и његова уставна концепција, своди се на један критеријум правилног права, на једну хипотезу, на један тип идеалне државе, у којој свака лична воља, сваки лични ауторитет потчињен влади објективног разума, влади једне суверене правне норме, која последњи свој основ налази у идеји чистог (рационалног) права.⁵³

У устанку су уништене су све установе турске власти и спроведена нова организација националне управе. Извојевано је народно ослобођење од туђинске власти и створена сопствена национална држава. „С победом првог устанка није извршена промена само у носиоцима власти него и у њеној суштини: у политичким установама, економским односима (и производњи), правосуђу, у правном схватању положаја народне целине према носиоцима државне власти, посебно у ослобођењу српског сељака као личности и произвођача”.⁵⁴ Први српски устанак је као почетак српске револуције био почетак историјског процеса који је довео до стварања слободне српске државе у XIX веку. Овај је процес прошао кроз различите етапе, вазалне државе са унутрашњом самоуправом и стицања пуне државне самосталности 1878. године.

Привлачна снага Србије према Србима у Аустрији била је тако велика, да Аустрија није могла ништа да учини да би је умањила, нити је Србија морала да чини ишта да би је појачала. Сама чињеница да она постоји деловала је стихијском снагом на Србе из суседних покрајина. Тако су и вође устанка, мада више ратници него политичари, више национални револуционари него државници као циљ устанка постављали испуњавање целог националног програма, закључио је Васа Чубриловић.⁵⁵

Српска национална и социјална револуција је, по мишљењу”. Попова, и просторно и временски, а и садржински, била много шири и сложенији процес од онога који се одиграо на тлу малене Шумадије између 1804. и 1835. Она обухвата све национално-ослободилачке тежње, стремљења, идеје, програме и многобројне политичке и оружане активности српског народа у целини – не само у Београдском пашалуку, односно Кнежевини Србији – од почетка Првог устанка до завршетка Првог светског рата. Све су то биле бурне, кржаве и историјски далекосежне борбе српског народа за своју социјалну еманципацију

⁵² Исто, 33-34.

⁵³ Раде Вл. Радовић, нав. дело, 42.

⁵⁴ В. Стојанчевић, *Унутрашње уређење ослобођење Србије 1804. 1813. године, у Историји српског народа V-1*, Београд 1981, 65; *Ток и историјски резултати српске револуције 1804-1815, Европа и српска револуција 1804-1815*, Нови Сад 2004, 32.

⁵⁵ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, Београд 1939, 29, 53. 102.

од остатака феудализма, за ослобођење испод власти туђинских држава – двеју империја (турске и хабзбуршке) које је требало разорити – и за интеграцију у јединствену националну државу у којој би се окупили сви Срби, или бар њихов највећи део, чврсто повезани са осталим југословенским народима.⁵⁶

Ову компоненту српске револуције јасно је уочио и истакао још Светозар Марковић, 1872. године. Почетак нове српске државе, а нарочито њена главна идеја: ослобођење и јединство целог српског народа настаје од првог српског устанка на дахије. „Један од најпретежнијих преврата у умном развоју српског народа што га је донела прва српска револуција, без сумње је она револуционарна мисао покорене раје: *мисао да створи српску народну државу која би обухватала цео српску народ.*”⁵⁷

И, на крају, ваља поменути да је пример српских устаника деловао снажно и подстицајно на почетак отпора и околног хришћанског становништва против турске власти.⁵⁸

⁵⁶ Ч. Попов, *Европа и српска национална револуција у XIX веку, Истраживања* 13, Нови Сад 1990, 97.

⁵⁷ С. Марковић, *Србија на истоку*, У Новоме Саду 1872, 38.

⁵⁸ М. Екмечић, *Европски оквири и карактер српске револуције 1804-1815, Европа и српска револуција 1804-1815*, Платонеум, Нови Сад, 106.

*Ljubomirka Krkluš Ph.D. Full professor
Novi Sad School of Law*

On the bicentennial of the First Serbian uprising

Abstract

Dawn of the First Serbian Uprising is placed at the time of the Austrian-Turkish war of 1788-1791. Over that period, many Serbian volunteers participated in the war on the Austrian side (the so called Koa's Uprising). The combat began on February 2/14, 1804, wherefore the date is referred to as the beginning of the uprising. Although initiated as a rebellion against Turkish governors, the combat soon turned out to be a battle for complete liberation from Turkish power. Despite the unfavorable international circumstances, Serbs managed to free themselves actually from the Turkish government. Over the uprising period, which lasted from 1804 to 1813, Serbia established a governmental organization of its own, which comprised all the necessary elements. The main bodies of central government were established, such as the assembly, the supreme leader and the Governing Council. New bodies of local government were introduced, the courts were organized. A whole set of laws was passed, two of them were even referred to as Statutes: *The Statute of Parish Priest Mateja Nenadović* and *Karaore's Statute*. There were attempts to organize Serbia constitutionally, while in 1808 and 1811 two laws were passed to resolve the fundamental issue of the rebel state – the issue of supreme authority. It was then when the Governing Council was reorganized through separation of the government from the Grand Court of the State.

The First Serbian uprising took place immediately after the grand French bourgeois revolution, and it certainly had characteristics of a bourgeois revolution. The uprising destroyed Turkish feudal system, peasants gained property over the land they cultivated and the environment for creation of personal property and civil class was set. The uprising initiated the Serbian revolution, which ended in 1830. Documents composed by the mutineers display clearly the principles of civil society: freedom of possession, abolishment of feudal relations, proclamation of civil society and democratic principles, such as freedom, equality and supremacy of legislation. Immediate influences of the French revolution principles are hard to trace, but Serbian society has been permeated with a revolutionary spirit, whereas the performed changes undoubtedly had a revolutionary character. The most obvious expression of ideas and views of the French revolution in the First Serbian uprising was contained in the speech delivered by Boža Grujović at setting up of the Governing Council, where a rudimentary natural law doctrine could be found. The rebels linked establishment of their own state with the ancient medieval Serbian state, wishing to point out thereby the continuity of Serbian statehood and to provide the legitimacy to their new government.

Another significant characteristic of the First Serbian uprising were intensive ties that existed between Serbs from Serbia and Serbs from the Hapsburg monarchy during preparations for the rebellion and its very course. Serbs from Austria played a very important role in the uprising, as both its immediate participants providing financial and other forms of aid, and as educated individuals who gave a priceless contribution in setting up of first governmental institutions in Serbia

The First Serbian uprising echoed strongly not only among the Serbian people living in other parts of the Turkish Empire and the Hapsburg monarchy, but also among its neighboring peoples. It signified the beginning of the liberation process against the Ottoman Empire.